

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

De cultuureconomische betekenis van kloosters, steden en gilden: toen en nu

De betekenis van de middeleeuwen voor de vorming van Europa is groot. Ook in economisch opzicht lijkt dat het geval. Zo zorgden de kloosters voor een vruchtbare bodem voor economische groei, ontstonden de steden als een spontane schepping, steunend op de vrij geaccepteerde solidariteit van de (ingezworen) burgers, en waren de gilden dragers van vakmanschap, kennis en innovatie. Hoe kunnen de middeleeuwen, met hun belangrijke rol in het ontstaan van instituties, vrijheid binnen vaste kaders en regulering van de markt, ons in deze donkere economische tijden als een lichtend voorbeeld dienen?

door *Gerrit Vis*

De auteur is jurist en econoom.

DE SOCIALE, MORELE EN INSTITUTIONELE ORDENING van de middeleeuwse samenleving is niet te vergelijken met de onze. Het leven binnen de banden van traditie en gewoonte, van gemeenschap en feodale orde contrasteert met onze individualistische, egalitaire samenleving. ‘Een machtige religie ontvouwt zich in alle dingen des levens en kleurt iedere impuls van de geest, elk onderdeel van de cultuur.’¹ De feodale adel zwaait zijn scepter over een dunbevolkte lappendeken van akkers, weiden en wouden. Vanaf dit ontwakende continent loopt een lange lijn naar onze huidige beschaving.

In deze bijdrage staat de vraag centraal welke invloed kloosters, steden en gilden hadden in het samenspel van economie en cultuur in de latere middeleeuwen. Zij laten alle drie goed zien hoe de middeleeuwse orde is

verweven met haar economie. Vanaf de tiende eeuw worden de eerste stappen gezet op het pad van economische vooruitgang dat tot in onze tijd doorloopt. Wellicht zijn klooster, stad en gilde de onvermoede bronnen die de kiemkracht van de ontluikende economie kunnen verklaren. En als dat zo is, wat kunnen wij daar dan van leren?

Na een eerste verkenning van de middeleeuwse economie richten we onze blik op de kloosters. Deze liggen over het hele toenmalige Europa verspreid. Vervolgens zien we gedurende de middeleeuwen de opleving van steden ten gevolge van de opbloeiende landbouw en handel. Kunnen we hier bijzondere oorzaken vinden? Als laatste valt een typisch economisch fenomeen op: de gilden die in de middeleeuwen ontstaan. Is deze organisatievorm, die het zevenhonderd jaar volhield, echt zo slecht voor de economie als de klassieke economie ons leert?

GRONDTREKKEN VAN DE MIDDELEEUWSE ECONOMIE

De middeleeuwse wereld is een agrarische samenleving. In Vlaanderen leeft rond 1300 ongeveer 85 procent van de bevolking op het platteland.² Met behulp van menselijke en dierlijke kracht wordt de strijd om het bestaan geleverd. De horige is gebonden aan het land door traditie en betaalt de heer voor het gebruik van het land met arbeid, gewassen en soms geld. In ruil hiervoor beschermt de heer de horige in tijden van oorlog. De rechten en plichten van landgebruik gaan via geboorterecht over van vader op zoon. Dit betekent niet dat de middeleeuwer heel zijn leven op één plek bleef. Integendeel, de middeleeuwer was uitzonderlijk mobiel: zijn heer kon hem binden aan een ander stuk grond, hij kon proberen ervandoor te gaan of hij trachtte zich juridisch vrij te maken.³

Het economisch denken is geconcentreerd op privaat bezit, het concept van een rechtvaardige prijs en hoe om te gaan met woeker.⁴ Een goede illustratie is de omgang van Thomas van Aquino met privaat bezit. Volgens hem heeft de mens de natuurlijke heerschappij over externe zaken. Hij kan ermee omgaan als zijn eigen bezit. Hoe beargumenteert Thomas dat? Als eerste zet de mens zich meer in voor het verkrijgen van persoonlijk bezit dan voor het verkrijgen van zaken voor de gemeenschap. Ten tweede is het menselijk leven beter geordend als iedereen zelf zorg draagt voor iets wat van hemzelf is. En ten derde is er een vreedvollere samenleving als ieder tevreden is met het zijne. Hoewel de mens de zaken bezit, moet hij ermee omgaan alsof ze van iedereen zijn, bijvoorbeeld door de ander in zijn noden te voorzien.⁵ Puttend uit enerzijds de Bijbel en anderzijds Aristoteles proberen de scholastici zo economische condities een plaats te geven die past bij de christelijke leer.

KLOOSTERS: LICHTBAKENS IN EEN ONTWAKEND EUROPA

Benedictus van Nursia kan worden gezien als de vader van het westerse monachisme. Als kluisenaar heeft hij zo'n aantrekkingskracht op aspirantmonniken dat hij wel gedwongen is diverse kloosters te stichten. Uiteindelijk sticht hij in 529 het klooster van Monte Cassino. Om misstanden te voorkomen schrijft hij de *Regula Benedicti*, de invloedrijkste kloosterregel voor monniken. Het esprit van de regel kan worden samengevat met *ora et labora* (bid en werk). De regel geeft aan het kloosterwezen een stabiele vorm en ziet een nuttige functie voor werk, want ledigheid is de vijand van de ziel.⁶ Onder Karel de Grote en zijn zoon Lodewijk de Vrome verspreidt dit benedictijnse monachisme zich in versneld tempo over Europa. Zij willen namelijk de religieuze eenheid van het Karolingische rijk ondersteunen met een netwerk van kloosters.⁷

Vanwege het streven naar afzondering en de onveiligheid van de vroege middeleeuwen ontstaan nieuwe kloosters vaak op afgelegen plaatsen. Deze kloosters worden in de loop der tijd niet alleen talrijker, maar ook steeds rijker. Uit het zogenoemde *domesday book* blijkt dat in het jaar 1085 ongeveer een kwart van het Engelse rijk van Willem de Veroveraar in eigendom is van kloosters en kerken.⁸ Vorsten en edelen geven nog tijdens hun leven of bij testament grote delen van hun bezit aan kloosters. Welke redenen had de adel hiervoor? De verwachting van de naderende apocalyps rond het jaar 1000 zal hier zeker aan hebben bijgedragen. Dit geeft de kerk de mogelijkheid om de macht van de roofridders in te dammen en bijvoorbeeld de Godsvrede af te kondigen. Onder een zwak centraal gezag en een pausdom dat nog weinig macht uitoefende kunnen rijke abdijen veel (feodale) macht uitoefenen. Bijvoorbeeld Odilo, de abt van het machtige Cluny van 994 tot 1049, is een vriend en raadsman van abten, pausen en koningen.⁹

De armoedebeweging van de elfde eeuw begint zich echter af te zetten tegen het luxueuze leven in de rijke kloosters. Deze beweging inspireert een hervorming van de geestelijkheid en leidt tot nieuwe ordes, zoals de

Kloosters vormden de voorhoede in het introduceren van technische innovaties als de molen, de karploeg en de smederij

cisterciënzers. Op de rand van de bewoonde wereld en het woud worden nieuwe kloosters gesticht. Nieuwe landbouwmethodes en intensievere vormen van schapenhouderij worden ontwikkeld. Kloosters vormen de voorhoede in het introduceren van technische innovaties als de

molen, de karploeg en de smederij. Het voorzien in de eigen behoefte moet zo efficiënt mogelijk, teneinde zich geheel te wijden aan het werk Gods (*opus Dei*).¹⁰ Hoewel gericht op de eigen gesloten kloostergemeenschap,

hebben de kloosters op deze wijze veel bijgedragen aan de ontwikkeling van de landbouwproductie en daarmee aan de toenemende welvaart.

De bedelorde van de franciscanen ontstaat in het begin van de dertiende eeuw. Met hun liefde voor vrouwe armoede beïnvloeden zij de houding ten opzichte van bezit. Vanuit dezelfde armoedebeweging ontstaat de dominicaner orde. Deze streeft naar het bestrijden van ketterij en het ware apostolische leven. Al snel ontstaan connecties met de universiteiten, zoals Bologna en Parijs, waar de scholastiek zich ontwikkelt.¹¹

De bouw van kerken en kathedralen vergt grote investeringen. Tijdens de elfde en twaalfde eeuw blijken de joden niet langer opgewassen tegen hun taak als geldschietters. Kooplieden zijn echter nog niet in staat om die rol over te nemen. De benedictijner kloosters met hun opgehoopte rijkdom nemen in deze periode de economische rol van financier op zich en zwenge- len zo de economie aan. Kortom, de kloosters met hun vermogen, landbouw- technieken en verspreiding over heel Europa hebben sterk bijgedragen aan een vruchtbare voedingsbodem waarop economische groei kon ontstaan.

HET WONDER VAN DE STEDEN

Europa is bij de aanvang van de middeleeuwen een stedelijk tabula rasa.¹² De steden uit de oudheid waren ingekrompen tot kleine nederzettingen of volledig leeggelopen. Echter, de landbouw leeft op in de tiende en elfde eeuw. Steeds meer grond wordt gecultiveerd en in navolging van de kloosters worden betere landbouwtechnieken toegepast. De bevolkingsomvang begint weer toe te nemen. Door overbevolking kan het platteland het zich veroorloven om mensen kwijt te raken aan de stad. Het product van deze groei is dan ook de wedergeboorte van de stad.¹³

Tussen stad en platteland ontstaat een arbeidsverdeling. Het platteland levert voedsel en grondstoffen, terwijl in de stad de ambachtelijke bedrijvigheid plaatsvindt en het politieke, economische en religieuze gezag zetelt. Een stad heeft noodzakelijkerwijs een markt nodig waarop de producten van stad en platteland worden verhandeld. Op deze markt is er een concentratie van vraag naar voedsel en ruwe grondstoffen voor productie. Deze vraag creëert op haar beurt een groter en gediversificeerd aanbod, waardoor de handel over langere afstand op gang komt. Schaarse goederen, zoals wijn, bijzondere houtsoorten en steen, worden op de stedelijke markt gebracht.¹⁴

In West-Europa neemt de wolproductie een hoge vlucht; in de steden wordt van deze wol kleding gemaakt. De lage landen vormen het centrum van deze lakenindustrie. Kleding, hout en wapens zijn de exportproducten die via havens aan de Middellandse Zee hun weg vinden naar Byzantium

en de islamitische wereld.¹⁵ Tegen deze achtergrond weet Venetië met al zijn wereldwijde handelscontacten zich te ontwikkelen tot een van de machtigste steden van Europa. De koopman van Venetië voer er wel bij. Zijn schepen kwamen terug met specerijen, luxueuze goederen, zilver en goud. Het is onder meer te danken aan het bastion Byzantium en de kerstening van de Noormannen dat Europa ontwaakt is. Dankzij de convergerende werking van de kerk wordt Europa een culturele eenheid en worden de destructieve krachten gericht op de buitenwereld.

In de elfde en twaalfde eeuw weten de steden zich hun vrijheid te verwerven. De stadskeuren en privileges worden zorgvuldig vastgelegd.¹⁶ De unieke erfenis van de klassieke oudheid, de receptie van het Romeinse recht, draagt hier veel aan bij. Binnen de grenzen van de stad heerst een mentaliteit die afwijkt van de feodale buitenwereld. De stad is een spontane schepping, steunend op de vrij geaccepteerde solidariteit van de (ingezworen) burgers. De stedelingen zijn vrij, ze hoeven geen lijfeigenschap of diensten te verrichten, ze hebben bewegingsvrijheid en kunnen zelf hun huwelijkskeuze maken. Dit bevordert een typische stedelijke ethiek met een eigen stadsrecht. Dit is ten opzichte van het plattelandsrecht moderner, rationeler en kent een grote vrijheid van personen en goederen. Er

*Het echte wonder van de
middeleeuwse stad is de vrijheid*

zijn eigen bestuurs- en wetgevende organen en rechters. De stad organiseert binnen haar grenzen haar eigen administratie, financiën en belastingwezen.¹⁷ Het echte wonder van de middeleeuwse stad is deze vrijheid. Met name in Duitsland,

Vlaanderen en Italië gist het en kunnen steden volop experimenteren op politiek, sociaal en economisch terrein. De groei van handel en nijverheid is terug te voeren op deze vrijheid. Zo versnellen de steden de economische groei en zijn ze een belangrijke wegbereider voor de natiestaat.¹⁸

HET GEHEIM VAN DE GILDEN

De stedelijke samenleving biedt de juiste voedingsbodem voor het ontstaan van de ambachtsgilden, die opkomen vanaf de twaalfde eeuw. Het gilde sluit ook aan bij de oude Germaanse traditie van vrije vereniging.¹⁹ Er zijn verschillende ontwikkelingsfactoren te noemen. Naast urbanisatie moet er binnen de politieke verhoudingen ook ruimte zijn voor bottom-up initiatieven. Vervolgens is er geletterdheid en organiserend vermogen nodig om het gilde te realiseren. Als laatste zijn in de stad familiebanden zwakker, waardoor er behoefte ontstaat aan andere organisatievormen.²⁰

Het gilde levert een aantal voordelen: klanten worden beschermd door de zelfopgelegde kwaliteitscontrole, ze hebben een stabiliserende werking op de markt, en ze zijn gunstig voor transactie- en organisatiekosten. De statuten bieden op hun beurt uitkomst bij handelsgeschillen (*mediation*), waarborgen de rechten van de koper en bevorderen contracten, die onzekerheid voorkomen.²¹ Gilden nemen ook een stuk sociale zekerheid op zich: ze beschermen de leden in geval van werkloosheid en armoede en zorgen voor hun weduwen en wezen. Daarnaast neemt het gilde ook actief deel aan het religieuze leven. De gildeleden waren trots op de bijdrage van hun gilde aan het algemeen belang. De jaarlijkse parades en processies werden gebruikt om dit aan de stadsgenoten te tonen.

Adam Smith uit echter grote kritiek op het gildewezen. Gilden beperken in zijn ogen concurrentie met als doel de prijs, het loon en de winst op te drijven (*rent seeking*). Ten tweede beperkt de leertijd de werking van de arbeidsmarkt; de gemiddelde leertijd in Engeland was bijvoorbeeld zeven jaar. De gilden zijn tevreden met hun winst, zijn verder lui, doen niet aan innovatie en zijn totaal overbodig.²² De kritiek leidde tot de neergang van de gilden aan het eind van de achttiende eeuw en bepaalde lange tijd het beeld van de gilden. In de afgelopen twee decennia is echter de discussie onder economisch historici ontvlamd. Aan de ene kant is er het kamp dat vasthoudt aan het oude beeld,²³ maar er klinken ook interessante nieuwe ideeën.²⁴

Zo ziet Epstein het primaire doel van het gilde in het trainen van vakbekwaamheid.²⁵ De lange leertijd en wederzijdse rechten en plichten waren nodig om opportunisme van de meester en de leerling te voorkomen. Aan de opleiding kleeft het risico dat de meester de investeringskosten die hij daarvoor maakt niet kan terugverdienen. De leerling neemt eveneens een risico door zich te specialiseren in een bepaald vakgebied, en loopt het gevaar van uitbuiting als goedkope arbeidskracht. Een tweede functie van het leerlingstelsel was het vormen van een pool van vakbekwame gezellen over langere afstanden. Deze reizende gezellen konden inspelen op schommelingen in de vraag naar gespecialiseerde arbeid. Door het reizen droegen ze bij aan het verspreiden van kennis. Er ontstond een competitieve sfeer waarin gilden probeerden gezellen met onbekende kennis binnen te halen. Gezellen werden bovendien geprikkeld om nieuwe kennis te verwerven om zo hun marktwaarde te verhogen. Ten derde konden de gilden als middel fungeren om deze kennis te gelde te maken. Het geheim van het gilde vervulde de functie van het huidige (openbare) patent om kennis uit te nutten en zo innovatie te stimuleren. Als laatste laat de verdeling van eigendomsrechten van arbeid en kapitaal zien dat gilden de bedrijfsvorm zijn voor activiteiten met lage kapitaalkosten, een hoge graad van gespecialiseerde arbeid en hoge kosten om het werkproces te monitoren. Veel van

het middeleeuwse ambachtswerk valt in deze categorie. Innovatie richt zich op het verlagen van kapitaalkosten en het verhogen van vakmanschap.

Richardson laat zien dat gilden waren gericht op het beperken van risico's en het delen van vaste kosten.²⁶ In moderne economische termen moeten gilden worden gekenschetst als monopsonie, monopolistische concurrentie en gereguleerde markten. Deze kunnen negatieve effecten hebben, maar in de gilden hadden de positieve effecten de overhand. In de middeleeuwse structuur zorgde monopsonie namelijk voor het opleiden van de beroepsbevolking en hiermee voor een versnelde accumulatie van menselijk kapitaal. Monopolistische concurrentie zorgde voor concurrentie die vraag en aanbod richting evenwicht stuurde. Het verschil tussen marginale kosten en prijs komt ten goede aan de bedenkers van nieuwe ideeën en stimuleert zo innovatie. Zeker in de middel-

In de middeleeuwse context waren de gilden een uitstekend middel voor het borgen van kennis en vakmanschap

eeuwse situatie met een onderontwikkelde kapitaalmarkt, een laag niveau van sparen en kleine ondernemingen. Gewaarborgde eigendomsrechten en het uitbannen van marktmanipulaties verlaagden de onzekerheid voor kooplieden.

We kunnen concluderen dat de gilden in de middeleeuwse context een uitstekend middel waren voor het borgen van kennis en vakmanschap. Ze zorgden voor de uitbarsting van productinnovatie en handelsexpansie van de middeleeuwen.

BESLUIT

De wortels van onze economie reiken diep in de middeleeuwse wereld. Het christendom speelde een sleutelrol, wat onder meer tot uitdrukking kwam in de kloosters, die zorgden voor een vruchtbare bodem voor de middeleeuwse economische groei. Dit leert ons dat in roerige tijden dergelijke stabiele organisaties houvast kunnen bieden. Zij bezitten de kracht om nieuwe impulsen aan de samenleving te geven. Het kenmerkende van de middeleeuwse stad was vrijheid en solidariteit. Hiermee werd de stad een belangrijke aanjager van de economische wederopstanding van de middeleeuwen. Dit kan een handvat bieden om hedendaagse stedelijke problematiek aan te pakken. Solidariteit als bindweefsel van de gemeenschap. Tot slot laat de rehabilitatiethese zien dat gilden ten onrechte worden weggezet als economisch inefficiënt. Als centra van kennis en kunde vormden zij broedplaatsen van innovatie. De meester-gezelverhouding is een juiste methode om kennis en ook waarden over te dragen als het gaat

om vakmanschap. Oudere werknemers kunnen zich prima in deze rol profileren. Kennis en waardeoverdracht kunnen ook van grote betekenis zijn in een ontspoorde financiële sector. De gesignaleerde middeleeuwse houding ten opzichte van bezit kan ook voor deze tijd heilzaam zijn. Alleen een verantwoordelijke en duurzame omgang met eigen bezit draagt bij aan het algemene belang van de samenleving. De middeleeuwen, met hun belangrijke rol in het ontstaan van instituties, vrijheid binnen vaste kaders en regulering van de markt, kunnen ons zo in verschillende opzichten als lichtend voorbeeld dienen in deze donkere economische tijden.

Noten

- 1 Jacob Burckhardt, *Weltgeschichtliche Betrachtungen*. Pfullingen: Verlag Günther Neske, 1949, hoofdstuk 12.
- 2 Paolo Malanima, *Pre-Modern European Economy. One Thousand Years (10th-19th Centuries)*. Leiden: Koninklijke Brill nv, 2009, p. 242.
- 3 Jacques le Goff, *De cultuur van middeleeuws Europa*. Amsterdam: Wereldbibliotheek bv, 1987, p. 169.
- 4 Harry Landreth en David Colander, *History of Economic Thought* (vierde editie). Boston: Houghton Mifflin Company, 2002, pp. 35-38.
- 5 Thomas van Aquino, *Summa Theologica*, II-II, Q. 66, Art. 1 en 2.
- 6 Benedictus van Nursia, *Regula Benedicti*, hoofdstuk 48, art. 1.
- 7 Pierre Trouillez, *De Germanen en het Christendom. Een bewogen ontmoeting, 5de-7de eeuw*. Leuven: Davidsfonds Uitgeverij nv, 2010, pp. 91-97.
- 8 <http://www.nationalarchives.gov.uk/domesday/discover-domesday/interpreting-domesday.htm>.
- 9 R.W. Southern, *The making of the middle ages*. Londen: Pimlico, 2008, pp. 157-158.
- 10 Le Goff 1987, pp. 248-249.
- 11 R.W. Southern, *Western society and the church in the middle ages*. Londen: Penguin, 1970, pp. 279-280.
- 12 Fernand Braudel, *Beschaving, economie en kapitalisme (15^e-18^e eeuw)*. Deel 1: *De structuur van het dagelijks leven*. Amsterdam: Contact, 1987, p. 500.
- 13 Braudel 1987, p. 469.
- 14 Wim Blockmans en Peter Hoppenbrouwers, *Introduction to Medieval Europe 300-1550*. Oxon: Routledge, 2007, p. 219.
- 15 Southern 2008, p. 45.
- 16 Blockmans en Hoppenbrouwers 2007, pp. 222-224.
- 17 R.C. van Caenegem, *De instellingen van de middeleeuwen. Geschiedenis van de westerse staatsinstellingen van de ve tot de xve eeuw. Deel 11: De tweede middeleeuwen (12de-15de eeuw)*. Gent: Story Scientia, 1978, p. 280.
- 18 Braudel 1987, p. 505.
- 19 Van Caenegem 1978, p. 281.
- 20 Jan Lucassen, Tine De Moor en Jan Luiten van Zanden, 'The return of the guilds. Towards a global history of the guilds in pre-industrial times', *International Review of Social History* 53 (2008), pp. 5-18.
- 21 Luca Mocarelli, 'Guilds in Italy in the early modern period', *International Review of Social History* 53 (2008), p. 178.
- 22 Adam Smith, *The wealth of nations*, Boek 1, hoofdstuk 10, deel 11, m.n. paragraaf 72.
- 23 Sheilagh Ogilvie, 'Rehabilitating the guilds. A reply', *Economic History Review* 61 (2008), nr. 1, pp. 175-182.
- 24 S.R. Epstein en Maarten Prak (red.), *Guilds, innovation and the European Economy, 1400-1800*. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
- 25 S.R. Epstein, 'Craft guilds, apprenticeship, and technological change in pre-industrial Europe', *Journal of Economic History* 58 (1998), nr. 3, pp. 684-713.
- 26 Gary Richardson, 'A tale of two theories. Monopolies and craft guilds in medieval England and modern imagination', *Journal of the History of Economic Thought* 23 (2001), nr. 2, pp. 217-242.